

Jadwiga Waniakowa

Uniwersytet Jagielloński
Instytut Języka Polskiego PAN
Kraków

POCHODZENIE I ZNACZENIE WYRAZU *SKULEPA*

Pierwsze poświadczenie wyrazu *szkulepa* w języku polskim znajduje się u księdza Józefa Baki (1707–1780)¹, jezuita, późnobarokowego poety z czasów saskich w wierszu *Uwaga damom* (1766)²:

A śmierć ślepa/ Jak *szkulepa*/ Nic nie zważa,/ Nie poważa [...]³.

Następnie wyraz ten widzimy u Ignacego Chodźki (1794–1861)⁴ w cyklu *Pamiętniki kwestarza* (pierwsze wydanie 1843–1845): „Czy to ja darmo młodość moją takiej *szkulepie* zaprzedałem?” (*U wdowy*). Cytat ten przytacza w swojej książce Aleksander Walicki (1886: 370) z następującym komentarzem: „Na Litwie tym wyrazem nazywają kobietę starą i szpetną. Jest to połajanka. Mówią: «A to przebrzydła *szkulepa!*». Słownikarze nie znają”. Rzeczywiście, leksemu tego brak wówczas w słownikach języka polskiego⁵. Pierwszy notuje go Jan Karłowicz (SGP V s.v.): „*Szkulepa* ‘kobieta stara i szpetna na Litwie’”, cytując zresztą jedynie Walickiego właśnie⁶. Nic dziwnego, że potem *szkulepa* ‘kobieta szpetna i stara’ znalazła się w SW jako wyraz gwarowy z lokalizacją u Ignacego Chodźki. Za SW podałam leksem ten w tymże

¹ Józef Baka urodził się na Białorusi, kształcił się w Akademii Wileńskiej, potem nauczał w szkołach jezuitskich, a następnie prowadził misje dla ludu ziemi mińskiej i wileńskiej (SPP s.v. *Baka Józef*).

² Z tomu *Uwagi o śmierci niechybnej* [...], por. „Wybrana literatura”.

³ Warto zaznaczyć, że – poza tym poświadczeniem – nie występuje on w kartotece *Słownika języka polskiego XVII i I połowy XVIII wieku*. Informację tę uzyskałam dzięki uprzejmości zespołu *Słownika* i Pana dr. Ignacego M. Dolińskiego. Bardzo za nią dziękuję w tym miejscu.

⁴ Powieściopisarza i pamiętnikarza, który całe życie spędził na Litwie (SPP s.v. *Chodźko Ignacy*).

⁵ *Szkulepy* próżno poszukiwałam u Knapkiego, Lindego SJP, w SWil, u Mączyńskiego, Trotza itd.

⁶ Trzeba dodać, że – poza poświadczeniem ze słownika gwarowego Karłowicza – wyraz nie występuje w kartotece *Słownika gwar polskich*, wydawanego przez Instytut Języka Polskiego PAN. Za możliwość sprawdzenia tego dziękuję bardzo kierownik Zakładu Dialektologii Polskiej, Pani prof. Joannie Okoniowej.

znaczeniu wraz z lokalizacją Doroszewski SJP, z kwalifikatorem „dawny” i bez określenia pochodzenia. I na tym się kończy „leksykograficzna” historia wyrazu w języku polskim.

Sięgnąwszy do poradnika językowego Aleksandra Łętowskiego (1915: 286), możemy przekonać się, że – podobnie jak wcześniej Walicki – uważa on *szkulepę* za wyraz znany tylko na Litwie w znaczeniu podanym wyżej. Co ciekawe, przytacza ponadto jeszcze inne znaczenie leksemu, mianowicie, według niego, *szkulepa* to także ‘chuda stara krowa lub koń’.

Wyraz omawia też w swojej książce Zofia Kurzowa (1993: 436), powołując się na świadectwo jego używania w dialekcie wileńskim okresu międzywojennego. Leksem występował tam wówczas w dwóch formach: *szkulepa* i *szkulapa* w znaczeniu ‘stary koń niezdolny do pracy’, czyli tym, które poświadcza Łętowski.

Okazuje się, że wyrazu *szkulepa* w znaczeniu ‘stara brzydka kobieta’ używał Stanisław Moniuszko (1819–1892). Pisze o tym ostatnio Karolina Jamrożek (2007: 178), omawiając regionalizmy w słownictwie kompozytora na podstawie jego listów⁷. Cytat z Moniuszki, przytoczony przez autorkę, jest lapidarny: „Któż to ta baba? Mejer *szkulepa!*”⁸.

Podsumowując zatem krótko informacje o leksemie w języku polskim, można stwierdzić, że należy on do północnokresowej leksyki gwarowej, ma dwa ogólne znaczenia: 1. ‘stare, chude, niezdolne do pracy zwierzę gospodarskie’, 2. ‘stara brzydka kobieta’. Jest w wysokim stopniu nacechowany emocjonalnie (negatywnie): ma zabarwienie pejoratywne i pogardliwe.

Co ciekawe, w Polsce pojawia się sporadycznie nazwisko *Szkulepa*. Jak wynika z poszukiwań internetowych⁹, nosi je kilka osób w okolicach Brzegu na Śląsku, można więc wnosić, że są to potomkowie przesiedleńców z Kresów Wschodnich. Fakt występowania takiego nazwiska nie dziwi, wszak – jak ogólnie wiadomo – wiele nazwisk pochodzi od pierwotnych nazw ekspresywnych czy pejoratywów.

Dalsze poszukiwania internetowe wskazują, że nazwisko *Szkulepa* w pisowni *Škulepa* bądź *Шкүлена* występuje na Litwie (kilkanaście poświadczeń), na Łotwie (kilka poświadczeń), na Białorusi (wiele poświadczeń) i w Rosji (bardzo liczne poświadczenia)¹⁰. Można przypuszczać zatem, że w językach litewskim, białoruskim, rosyjskim, a może także łotewskim¹¹, istniał apelatyw *škulepa*.

⁷ Stanisław Moniuszko, jak wiadomo, związany był z Kresami Północno-Wschodnimi. Jak przypomina Karolina Jamrożek (2007: 169), „urodził się w Ubielu koło Mińska [...], gdzie spędził dzieciństwo i wczesną młodość, następnie dziewiętnaście lat [...] spędził w Wilnie”.

⁸ Por. Rudziński (1969: 84).

⁹ <http://www.moikrewni.pl/mapa/kompletny/szkulepa.html>

¹⁰ Sytuacja ta nie daje podstaw do żadnych wniosków etymologicznych, natomiast potwierdza tezę, że wyraz może mieć źródło litewskie, białoruskie bądź rosyjskie.

¹¹ Tu trzeba zdawać sobie sprawę, że występowanie odapelatywnego nazwiska na terenie jakiegoś kraju niekoniecznie musi świadczyć – w związku z migracjami ludności (zwłaszcza na obszarze dawnej Rosji, a potem Związku Radzieckiego) – o obecności odpowiedniego apelatywu w danym języku.

Z kolei warto zastanowić się nad pochodzeniem omawianego wyrazu. Występowanie geograficzne sugeruje, że *szkulepa* może pochodzić z litewskiego, białoruskiego lub z rosyjskiego. Można też wstępnie założyć, że znaczeniem prymarnym badanego wyrazu było ‘stare, chude, niezdolne do pracy w gospodarstwie zwierzę’, czyli ‘marny koń; szkapa’¹² lub na przykład ‘stara krowa’. Pewien paralelizm rozwoju semantycznego (jednak niejako odwrotnie skierowanego) można dostrzec w wybranych gwarowych znaczeniach polskiego wyrazu *babka* ‘stara kobieta’, ale także przen. ‘stara krowa (bez rogów)’ z regionu rzeszowskiego i pińczowskiego oraz ‘stara klacz’ z tczewskiego i kościerskiego (SGP I 222–223).

Przejrzenie słowników białoruskich – literackiego oraz licznych dialektalnych i historycznych¹³ – daje rezultat negatywny: nie tylko nie natrafiłam na *szkulepę*, ale nawet nie znalazłam żadnego wyrazu, który mógłby być pokrewny lub wskazywać na jakikolwiek ślad występowania tego leksemu w białoruskim¹⁴.

Przestudiowanie słowników rosyjskich również zakończyło się niepowodzeniem¹⁵. Co niezwykle ciekawe, wyraz pojawia się jednak u rosyjskiego pisarza urodzonego w Moskwie, Alekseja Remizova (1877–1957) w powieści *Часы* z roku 1908 w znaczeniu ‘szkapa’¹⁶. Z drugiej strony, moje pytania o ten leksem skierowane do rosyjskich kolegów językoznawców, w tym etymologów, dały wynik negatywny. Nikt z nich nie potwierdził istnienia *škulepy* w języku rosyjskim.

Dużo lepsze wyniki przyniosło przejrzenie słowników litewskich, chociaż nawet LKŽ nie notuje tego leksemu. Jednakże Niedermann (IV 1963: 509) podaje przymiotnik *škūlas*, który kwalifikuje jako gwarowy i odsyła do *baūžas* ‘pozbawiony rogów, bezrogi’, oraz związane z nim, również gwarowe rzeczowniki *škūlis* masc. i *škūlė* fem. w znaczeniu ‘bydlę, wół, krowa bez rogów’. Kurschat Thes. notuje tylko przymiotnik *škūlas* ‘bezrogi’, ale LKŽ (XIV 1986) oprócz *škūlas* ‘bezrogi’ podaje także *škulinis* 1. ‘bezrogi’, 2. ‘niepalczasty’, *škūlis* 1. ‘zwierzę bez rogów’, 2. ‘ktoś o krótko obciętych włosach’ oraz czasownik *škūlti* ‘ślabnąć, chudnąć, marnieć’.

¹² Wiązanie omawianego wyrazu z leksemem *szkapa* byłoby wysoce problematyczne. Wydaje się, że podobieństwo (jedynie!) nagłosu i zbieżność semantyczna nie wystarczą. Zresztą sam wyraz *szkapa* nie ma – według Borysia SEJP s.v. – pewnej etymologii.

¹³ Za udostępnienie słowników dziękuję serdecznie zespołowi *Słownika prasłowiańskiego* Instytutu Sławistyki PAN w Krakowie.

¹⁴ Tenże negatywny wynik potwierdził się, gdy poprosiłam o pomoc w tej kwestii koleżankę z *Ogólnosłowiańskiego atlasu językowego* (OLA) z Białorusi, Panią dr Valjancinę Rusak. Po słownikowej kwerendzie w Mińsku i wśród białoruskich dialektologów poinformowała mnie, że wyraz *szkulepa* na Białorusi nie funkcjonuje. W tym miejscu pragnę wyrazić wdzięczność Pani dr Rusak za podjęty dla mnie trud.

¹⁵ Wyrazu nie ma ani w słowniku Dala, ani w innych dużych słownikach języka rosyjskiego. Brak go też w dostępnych mi słownikach historycznych, a słownik gwar rosyjskich nie obejmuje jeszcze haśleń na literę *u*.

¹⁶ Zob. <http://styxrus.newmail.ru/Remizov.doc>

Można więc z pewnym prawdopodobieństwem założyć, że *szkulepa* związana jest morfologicznie i semantycznie z litewskimi gwarowymi *škūlas*, *škūlis*, *škūlė* oraz czasownikiem *škūlti*. Takie stanowisko sugerowałoby, że badany leksem ma następującą budowę morfologiczną: **škul-ep-a*, czyli został utworzony za pomocą sufiksu *-ep-a* od litewskiego morfemu leksykalnego *škūl*¹⁷. Natrafiamy tu jednak na spore trudności (pomijając nawet brak poświadczenia tego typu formacji). Po pierwsze, samo połączenie *šk-* w nagłosie jest uważane w języku litewskim za obce (por. Smoczyński SEJP s.v. *škadà*, *škālà*), stąd podstawowy morfem nie byłby tamże rodzimy. Po drugie, problemy nastręcza również domniemany sufiks *-ep-a*. Otóż nie występuje on w języku litewskim: nie wymienia go Otrębski (1965). Można zakładać, że sufiks ten w badanym rzeczowniku jest słowiański, co prowadziłoby do hipotezy, że formacja została utworzona na gruncie słowiańskim i składa się z litewskiego (choć obcego pochodzenia) morfemu leksykalnego i słowiańskiego przyrostka. Trzeba jednak od razu powiedzieć, że ten hipotetyczny słowiański sufiks jest dość wątpliwy, a przynajmniej rzadki. Gdy przyjrzymy się obecnym w języku polskim wyrazom zakończonym na *-epa*, jak np. *świerzepa*, *mazepa*, *przylepa*, *polepa*, *nalepa* itd.¹⁸, widzimy, że trzy ostatnie wyrazy są derywatami fleksyjnymi z końcówką *-a* odpowiednio od czasowników prefiksalnych *przy-lep-i-ć*, *po-lep-i-ć* i *na-lep-i-ć*, a nie formacjami sufiksальnymi. Wyraz *Mazepa* jest powszechniej znany jako nomen proprium, przydomek ukraińskiego hetmana Jana (Iwana) Mazepy Kołodyńskiego (ok. 1644–1709). Sam leksem *mazepa* ‘(człowiek) brudny, zapaćkany’ jako apelatyw pochodzi od *maz-a-ti* i jest rzeczywiście utworzony za pomocą sufiksu *-ep-a*. Spotyka się go również regionalnie w języku białoruskim. Wspomina o nim П. У. Сцяцко (1997: 39)¹⁹. Służy do tworzenia ekspresywnych nazw osób w związku z odpowiednią czynnością, jednak nie jest produktywny.

Podsumowując niniejsze rozważania, można przyjąć, że ekspresywny rzeczownik *szkulepa* jest tworem stosunkowo nowym. Powstał na pograniczu litewsko-białoruskim i jest hybrydą złożoną z litewskiego morfemu leksykalnego *škūl-* i białoruskiego sufiksu *-ep-a*. Stamtąd mógł się przedostać zarówno do gwar rosyjskich, jak i znaleźć się w gwarach polskich Kresów Północno-Wschodnich.

¹⁷ Nie może to być złożenie. Formacji tego rodzaju nie notuje Otrębski (1965: 1–27).

¹⁸ Por. Doroszewski Indeks, s. 88.

¹⁹ Za wskazanie mi tej pozycji bibliograficznej i udostępnienie jej odpowiedniego fragmentu dziękuję bardzo Panu prof. Adamowi Fałowskiemu.

WYBRANA LITERATURA

- Baka J., 1766, *Uwagi o śmierci niechybnej, wszystkim pospolitej, wierszem wyrażone* [...], Wilno.
- Boryś SEJP – W. Boryś, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2005.
- Chodźko I., 1988, *Pamiętniki kwestarza*, Warszawa.
- Doroszewski SJP – *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, t. I–XI, Warszawa 1958–1969.
- Doroszewski Indeks – *Indeks a tergo do „Słownika języka polskiego pod redakcją Witolda Doroszewskiego”*, Warszawa 1973.
- Jamrożek K., 2007, *Regionalizmy w słownictwie Stanisława Moniuszki (na podstawie „Listów zebranych”)*, [w:] *W kręgu dialektów i folkloru. Prace ofiarowane Doktor Teresie Gołębiowskiej, Docent Wandzie Pomianowskiej i Docent Zofii Stamirowskiej*, red. S. Cygan, Kielce.
- Karłowicz SGP – J. Karłowicz, *Słownik gwar polskich*, t. I–VI, Kraków 1900–1911.
- Kuraszkiewicz W., 1962–1963, *Wyrazy polskie w „Słowniku łacińsko-polskim” Jana Mączynskiego*, Wrocław.
- Kurschat Thes. – A. Kurschat, *Litauisch-deutsches Wörterbuch. Thesaurus Linguae Lituanicae*, hrsg. von W. Wissmann u. E. Hofmann, unter Mitwirkung von A. Kurschat u. H. Krick, t. I–IV, Göttingen 1968–1973.
- Kurzowa Z., 1993, *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI–XX wieku*, Warszawa–Kraków.
- Linde SJP – S. B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. I–VI, wyd. 2, Lwów 1854–1860.
- LKŽ – *Lietuvių kalbos žodynas*, t. I–XX, Vilnius 1941–2002.
- Łętowski A., 1915, *Miłujmy język ojczysty. Błędy nasze. Rzecz o czystości języka polskiego na Litwie*, Wilno.
- Moniuszko S., 1969, *Listy zebrane*, red. W. Rudziński, Kraków.
- Niedermann – M. Niedermann, A. Senn, F. Brender, *Wörterbuch der litauischen Schriftsprache. Litauisch-Deutsch. Lietuvių rašomosios kalbos žodynas. Lietuviškai-vokiška dailis*, t. I–V, Heidelberg 1932–1967.
- Otrębski J., 1956–1965, *Gramatyka języka litewskiego*, t. I–III, Warszawa.
- SGP I – *Słownik gwar polskich*, oprac. Zakład Dialektologii Polskiej Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie pod kier. M. Karasia, t. I, Wrocław etc. 1982.
- Smoczyński SEJL – W. Smoczyński, *Słownik etymologiczny języka litewskiego*, Wilno 2007.
- SPP – *Słownik pisarzy polskich*, red. A. Latusek, Kraków 2003.
- SW – *Słownik języka polskiego*, ułożony pod red. J. Karłowicza, A. Kryńskiego i W. Niedźwiedzkiego, t. I–VIII, Warszawa 1900–1927 (tzw. Słownik warszawski).
- SWil – *Słownik języka polskiego*, wyd. M. Orgelbrand, t. I–II, Wilno 1861 (tzw. Słownik wileński).
- Walicki A., 1886, *Błędy nasze w mowie i piśmie, ku szkodzie języka polskiego popełniane, oraz prowincjonalizmy*, wyd. 3 powiększone, Kraków–Warszawa.
- Сцяцко П. У., 1977, *Беларускае народнае словаўтварэнне*, Мінск.

THE ORIGIN AND MEANING OF THE WORD *SKULEPA*

SUMMARY

The article deals with the history and etymology of the word *szkulepa* 'jade', 'old cow', 'old, ugly woman'. It exists in the Doroszewski's dictionary as an old word with no etymology. The author presents the lexicographical history of the word in Polish and reflects on its origin and morphological structure. She explores for this purpose various dictionaries of foreign languages as follows: Russian, Byelorussian and Lithuanian. She confirms that probably related words appear only in Lithuanian. Then she analyses the morphology of the discussed word. Finally, she comes to a conclusion that the word *szkulepa* comes into existence on the Lithuanian-Byelorussian borderland and makes a hybrid consisting of the Lithuanian lexical morpheme *škùl-*, which exists in a few Lithuanian words, and the unproductive Byelorussian suffix *-ep-a*.

ПРОИСХОЖДЕНИЕ И ЗНАЧЕНИЕ ЛЕКСЕМЫ *SKULEPA*

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена этимологическому анализу лексемы *szkulepa* 'дряхлая коняга', 'старая корова', 'старая, некрасивая женщина'. Данное слово отмечено в словаре под редакцией Дорошевского с пометой устарелое и без этимологии. Автор представила лексикографическую историю слова, обсуждая его происхождение и морфологическую структуру. Для этого использовались разные словари: русские, белорусские, литовские. Оказывается, что родственные слова можно найти лишь в литовском языке. На основе морфологического анализа можно сделать вывод, что слово *szkulepa* образовалось на литовско-белорусском пограничье и является гибридом, состоящим из литовской лексической морфемы *škùl-*, встречающейся в нескольких литовских словах, и непродуктивного белорусского суффикса *-ep-a*.

Słowa kluczowe: leksem *szkulepa*, historia wyrazu, etymologia, znaczenie, gwary.

Key words: word *szkulepa*, history of the word, etymology, meaning, dialect.

Ключевые слова: говоры, лексема *szkulepa*, история слова, этимология.